

परिचय

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मानव अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि स्थापित संवैधानिक निकाय हो। मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ अनुसार २०५७ जेठ १३ गते स्थापित यस आयोगको सम्बन्धमा नेपालको संविधान को भाग-२५ मा संवैधानिक निकायको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य देशहरूमा मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्नको लागि एउटा स्वतन्त्र र स्वायत्त राष्ट्रिय संस्था रहने व्यवस्था सन् १९९३ मा फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा सम्पन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनबाट प्रतिपादन भएको सिद्धान्तमा (जसलाई छोटकरीमा पेरिस सिद्धान्त भनिन्छ) समेत उल्लेख गरेको छ। पेरिस सिद्धान्तले आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्तता, गठन प्रक्रिया, पर्याप्त आर्थिक श्रोत सहितको आर्थिक स्वतन्त्रता, मानवअधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि पर्याप्त कार्याधिकार लगायतका विषयहरूलाई समेटेको छ। यो आयोग पनि सोही सिद्धान्त बमोजिम स्थापित भएको निकायको रूपमा पर्दछ। मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु आयोगको संवैधानिक कर्तव्य तथा दायित्व हो।

आयोगको गठन

संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा संसदीय सुनुवाईपश्चात् राष्ट्रपतिबाट ६ वर्षको कार्यकालका लागि आयोगका पदाधिकारीहरूको नियुक्ति हुने संवैधानिक व्यवस्था छ। आयोगमा अध्यक्ष र अन्य चार जना सदस्यहरू गरी पाँचजना पदाधिकारी रहने छन्। आयोगमा नियुक्तिको लागि संविधानमा तोकिएको योग्यता अन्तर्गत मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश पदबाट सेवा निवृत्त व्यक्ति वा मानव अधिकारको संरक्षण सम्बर्द्धन वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा बीस वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरूमध्येबाट एकजनालाई अध्यक्षमा नियुक्त गरिने व्यवस्था रहेकोछ। त्यसैगरी मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन वा बालबालिकाको हकहितको क्षेत्रमा क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरू मध्येबाट चारजना सदस्यहरूको नियुक्ति हुने व्यवस्था वर्तमान संविधानमा गरिएको छ। सर्वोच्च अदालतका पूर्व प्रधान न्यायाधीश श्री अनूपराज शर्माको अध्यक्षतामा वर्तमान

आयोगको पदाधिकारीको नियुक्ति २०७१ कार्तिक २ गते भएको हो। हाल आयोगका अध्यक्ष सर्वोच्च अदालतका पूर्व प्रधान न्यायाधीश मा. अनूपराज शर्मा तथा सदस्यहरू मा. प्रकाश वस्ती, मा. सुदिप पाठक, मा.मोहना अन्सारी, मा. गोविन्द शर्मा पौड्याल हुनुहुन्छ।

नेपालको संविधान र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ ले आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारहरूबारे उल्लेख गरेको छ। मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु मुख्य कर्तव्य रहेको यस आयोगले संविधान तथा ऐन प्रदत्त अधिकार तथा प्रचलित मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र मापदण्ड भित्र रही संरक्षणात्मक, सम्बर्द्धनात्मक र कानूनी तथा नीतिगत कार्यहरू गर्दछ।

संरक्षणात्मक कार्यहरू

- ❖ मानवअधिकार उल्लङ्घन वा ज्यादतीका घटनाहरूको सम्बन्धमा उजुरी ग्रहण, त्यसउपर अनुसन्धान तथा त्यसको आधारमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति तथा दोषीउपर कारवाही गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने तथा सिफारिस कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने।
- ❖ राज्यका निकायका पदाधिकारीले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा नगरेका कारण कसैको मानवअधिकार उल्लङ्घन हुन गएमा निज उपर विभागीय कारवाही गर्न सम्बन्धित अधिकारी समक्ष सिफारिस गर्ने।
- ❖ मानवअधिकार उल्लङ्घनका दोषीउपर आवश्यकता अनुसार कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने।
- ❖ कारागार, हिरासत लगायतका कुनै पनि थुनुवा केन्द्रको भ्रमण, अनुगमन, निरीक्षण गरी मानवअधिकारको दृष्टिमा सुधार गर्नुपर्ने भए आवश्यक सुझाव प्रदान गर्ने।
- ❖ मुलुकको विद्यमान मानवअधिकार एवं मानवअधिकारको अन्य विषयहरूमा विषयगत अनुगमन गरी सो को प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने।

सम्बर्द्धनात्मक कार्यहरू

- ❖ मानवअधिकारको सचेतना अभिवृद्धि गर्न तालिम, गोष्ठी, सभा, सम्मेलनको आयोजना गर्ने।
- ❖ मानवअधिकार संस्कृतिको विकास गर्न तथा मानवअधिकार सँग सम्बन्धित सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरूको

क्षमता अभिवृद्धि गराउन नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने।

- ❖ औपचारिक वा अनौपचारिक शिक्षा प्रणाली मार्फत मानवअधिकारको प्रचार प्रसार गर्ने, गराउने।
- ❖ मानव अधिकारका विभिन्न विषयमा जानकारी दिने पुस्तक जर्नल प्रकाशन गर्ने

कानूनी तथा नीतिगत कार्यहरू

- ❖ प्रचलित कानूनहरू मानवअधिकारको मर्म अनुरूप भए नभएको सम्बन्धमा आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गरी नभएमा आवश्यक सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने।
- ❖ मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नुपर्ने भएमा त्यसको कारण सहित नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने र पक्ष बनिस्केका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा सो को कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने।
- ❖ नेपाल सरकारले बुझाउनु पर्ने आवधिक प्रतिवेदन तयार गर्दा मानवअधिकारको दृष्टिकोणले आवश्यक परामर्श नेपाल सरकारलाई उपलब्ध गराउने।
- ❖ आयोगको सिफारिस वा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानूनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानवअधिकार उल्लङ्घनकर्ताहरूको रूपमा अभिलेखन गर्ने।

आयोगको अधिकार क्षेत्रहरू

मानवअधिकारको प्रभावकारी संरक्षण र सम्बर्द्धनमा योगदान गर्न आयोगलाई संविधान तथा ऐन प्रदत्त अधिकारहरू यसप्रकार छन्:

- ❖ आफ्नो कार्य सम्पादनको सम्बन्धमा कुनै पनि व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई बयान लिने, प्रमाण बुझ्ने लगायतका अदालतलाई भएसरेको अधिकार प्रयोग गर्ने।
- ❖ मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुन लागेको वा भएको अवस्थामा कुनै पनि व्यक्ति वा निजको कार्यालय वा आवास वा अन्य ठाउँमा विना सूचना प्रवेश गरी खानतलासी लिने तथा मानवअधिकारको उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण वा सबूद कब्जामा लिने तथा पीडितको उद्धार गर्ने।

- ❖ मानवअधिकार उल्लङ्घन भइरहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारवाही गर्नु पर्ने आवश्यक देखिएमा विना सूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाँउमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने ।
- ❖ पीडितलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने ।
- ❖ कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम अन्य अधिकारको प्रयोग र कर्तव्यको पालना गर्ने वा गराउने ।

आयोगमा उजुरी गर्ने तरिका

कुनै पनि व्यक्ति तथा समुहको मानव अधिकार उल्लङ्घन भएमा वा त्यसको दुरुत्साहन भएमा वा हुन लागेमा यस आयोगमा उजुरी दिन सकिनेछ । मानवअधिकार उल्लङ्घनको उजुरी आयोगको केन्द्रीय, क्षेत्रीय वा उप-क्षेत्रीय लगायत जुनसुकै कार्यालयमा दिन सकिन्छ । मानवअधिकार उल्लङ्घनको उजुरी पीडित स्वयम्ले वा निजको तर्फबाट कुनै व्यक्ति वा संस्थाले दिन सक्दछ । यसरी उजुरी दिने वा अन्य सूचना प्रदान गर्ने व्यक्ति वा संस्थाको नाम पीडित वा सूचनादाताको सुरक्षाको दृष्टिकोणले आवश्यकता अनुसार गोप्य राखिनेछ । साथै अन्य कुनै स्रोतबाट मानव अधिकार उल्लङ्घनकाबारेमा आयोगलाई प्राप्त भएको जानकारीको आधारमा समेत स्वविवेकीय अधिकारको आधारमा कारवाही अगाडि बढाउन सक्दछ । आयोगमा उजुरी दिन कुनैपनि दस्तुर लाग्दैन । मानव अधिकारको उल्लङ्घन तथा अन्य विषयहरूमा उजुरी आदि ग्रहण गर्न आयोगले निश्चित उजुरी फर्मको व्यवस्था गरेको छ, तर कसैले सो उजुरी फर्म प्राप्त गर्न नसकेमा पनि जुनसुकै कागजमा लेखेर वा टेलिफोन, इमेल, फ्याक्स लगायत कुनै पनि माध्यमबाट उजुरी वा अन्य सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । पीडितहरूको आयोगसम्मको पहुँचलाई प्रभावकारी रूपमा वृद्धि गर्नका लागि आयोगले हटलाईन सेवा समेत सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

आयोगको जवाफदेहिता

कानुनी रूपमा आयोग व्यवस्थापिका संसदप्रति जवाफदेही रहन्छ । आयोगले वर्षभरी ग्रहण गरेका उजुरीहरू, सो उपर भएका अनुसन्धान/अनुगमन र सो उपर गरेका सिफारिसहरू साथै सिफारिसहरूको कार्यान्वयनको अवस्था लगायत वर्षभरी आयोगले गरेका सम्बर्द्धनात्मक कार्यहरू समावेश गरी आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्ने र राष्ट्रपतिले उक्त प्रतिवेदन प्रधानमन्त्रीमार्फत व्यवस्थापिका संसदसमक्ष पेश गर्न लगाउने संवैधानिक व्यवस्था छ ।

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहर भवन, ललितपुर
फोन: ०१-५०१००१५,
हटलाईन नम्बर: ५०१००००,
फ्याक्स: ०१-५५४७९७३
पोष्ट बक्स नं: ९१८२
ईमेल : nhrc@nhrcnepal.org

क्षेत्रीय कार्यालयहरू

१. विराटनगर, बरगाछी
फोन: ०२१-४६९९३१, ४६९०९३
फ्याक्स: ९७७-२१-४६९१००
ईमेल : nhrcbrt@nhrcnepal.org

२. जनकपुरधाम, देवीचोक
फोन: ०२१-५२७८११, ५२७८१२
फ्याक्स: ०४१-५२७२५०
ईमेल : nhrcjnk@nhrcnepal.org

३. पोखरा, जनप्रिय मार्ग
फोन: ०६१-४६२८११/४६३८२२
फ्याक्स: ०६१-४६५०४२
ईमेल : nhrcpkr@nhrcnepal.org

४. नेपालगञ्ज, शान्तिनगर
फोन: ०८१-५२६७०७, ५२६७०८
फ्याक्स: ९७७-८१-५२६७०६
ईमेल : nhrcnpj@nhrcnepal.org

५. धनगढी, उत्तर बेहडी
फोन: ०९१-५२५६२९, ५२५६२२
फ्याक्स: ९७७-९१-५२५६२३
ईमेल : nhrcdhn@nhrcnepal.org

उपक्षेत्रीय कार्यालयहरू

जुम्लाबजार, जुम्ला फोन: ०८७-५२०२२२
दिक्तेल, खोटाङ फोन: ०३६-४२०२८४
बुटवल, रूपन्देही फोन: ०७१-५४६९९१

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग: एक परिचय

www.nhrcnepal.org